

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Сумська філія
Кафедра гуманітарних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «Історія та культура України»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

081 Право (право)

№3 Київська Русь (IX-XIV ст.) 4 год.

Суми 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. №7

СХВАЛЕНО

Вченою радою Сумської філії
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 29.08.2023 р. №8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії
Харківського національного університету внутрішніх справ
Протокол від 29.08.2023 р. №2

Розробник:

Професор кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії ХНУВС, канд. іст.
наук, ст. наук. співр. Надія ДЕМИДЕНКО

Рецензент:

Професор кафедри юридичних дисциплін Сумської філії ХНУВС, доктор іст.
наук, професор ЮРІЙ ОСАДЧИЙ

ТЕМА 2. Київська Русь (IX-XIV ст.)

План лекції

1. Галицько-Волинське князівство
2. Культура Київської Русі.
 - 2.1. Виникнення східнослов'янської писемності. Зародження шкільної освіти.
 - 2.2. Розвиток літератури, літописання.
 - 2.3. Загальна характеристика мистецтва Київської Русі (архітектура, музика, живопис).

Мета лекції: у процесі вивчення лекції необхідно засвоїти:

- історію виникнення та історичний розвиток Київської Русі;
- зміст та напрямки політики київських князів;
- етапи розвитку Галицько-Волинського князівства;
- історичне значення Київської Русі та Галицько-Волинського князівства.
- історію розвитку культури Київської Русі

Ключові слова та поняття:

барщина
 бояри
 віче
 воєвода
 данина
 дружина
 літописи
 митрополит
 поліцентралізація
 писемна культура
 християнство

Термінологічний словник

Автохтон - місцевий, корінний.

Билини – героїчний епос Київської Русі, який виник за княжої доби. У змісті билин відображено зміни у світогляді древніх русичів: співіснування двох світоглядних систем – міфологічної і світоглядної.

Вертеп – народний ляльковий театр.

Графіті – стародавні написи і малюнки, зроблені гострими предметами на стінах, ремісничих виробках.

Дитинець – укріплена центральна частина давнього міста на Русі.

Житія – життєписи людей, яких церква прирівняла до лику святих. Складання житія були неодмінною умовою канонізації, тобто визнання святості.

Зернь – дрібні позолочені кульки, що впаювались у персні та інші прикраси за часів Київської Русі.

Культура - все, що створено людським суспільством та існує завдяки фізичній та розумовій праці людей, на відміну від природи

Літопис – хронологічно послідовний запис історичних подій, зроблений їх сучасником.

Мистецтво – високий ступінь виявлення майстерності в будь – якій сфері діяльності

Оранта – в ранньому церковному малярстві зображення людської фігури з молитовне розпростертими і піднятими вгору руками (жест адорації – молитви), пізніше – образ Богоматері.

Патерики – (від грецького «батько») – життєписи і повчання святих отців церкви, засновників християнської церкви.

Посад – за Київської Русі торгово-ремісничча частина північно-руських міст, пізніше в Росії торгово-промислові осередки, які не мали фортеці, але вважалися містами.

Романський стиль – (римський, XI – XII ст.) повноцінно виявив себе в архітектурі. Романський стиль вирізнявся масивністю споруд. Основним будівельним матеріалом був камінь. Найбільша увага приділялась побудові замків, храмів, розташованих на підвищених місцевостях.

Сакральний – релігійний, священний.

Скань – (філігрань) – впаяний на металічний фон узор із металевих ниток (золота, срібла).

Фреска – живописний твір, виконаний фарбами на свіжій штукатурці.

Слово «фреска» походить з італійської і українською означає «малювати на свіжому».

Чернь – сплав срібла, свинцю, сірки та інших компонентів, що використовувався ювелірами Київської Русі.

3. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО.

Ще за свого життя Ярослав Мудрий поділив державу між своїми синами, намагаючись позбутися того розбрату, який виникав раніше після смерті великого князя. Спочатку Ярославичі жили в злагоді, але незабаром почалися міжусобиці. Цим скористалися нові вороги Русі - половці, а також Угорщина і Польща. Угорський король захоплює Закарпаття. У зв'язку з цим князі роблять спробу припинити усобиці, для чого у 1097 р. скликають князівський з'їзд у Любечі. На з'їзді було вирішено, що кожен князь мусить володіти лише своєю «отчиною», тобто землею, виділеною батьком, і не претендувати на землі Інших князів. Фактично це узаконювало роздроблення Русі на окремі спадкові князівства. Лише на деякий час Володимир Мономах (1113-1125 рр.) та його син Мстислав (1125-1132 рр.) змогли призупинити цей процес та відновити єдність Русі, але повністю перешкодити йому вони не змогли.

Які ж були причини феодальної роздробленості Русі? (Слід відзначити, що цей процес був характерним для всіх країн Європи того часу).

Наприкінці XII – у першій половині XIII ст. Київське, Чернігівське, Переяславське князівство через:

- нескінченні князівські уособиці;
- певну зміну світових торгових шляхів (Європа почала торгувати безпосередньо з Близьким Сходом, а Київ опинився осторонь цих процесів);
- активізацією нападів кочівників економічно і політично занепадають.

На українських землях утворилися Київське, Сіверське, Переяславське, Волинське та Галицьке князівства. Перехід від моноцентризму (Київ) до поліцентризму мав і певні позитивні аспекти (виникали і зростали нові міста, як політико-економічні центри князівств і ін.). **У 1199 році з'вилося нове державне об'єднання – Галицько-Волинське князівство.** Галицько-Волинське князівство стало збирачем руських земель. У період розквіту до його складу входили Галичина, Буковина, Поділля, Волинь, Західна Білорусія, Перемишлянщина, Холмщина (нині у складі Польщі). Порівняно з територією сучасної України воно становило її третину. Майже впродовж півтора сторіччя воно відігравало надзвичайно важливу роль у житті східних слов'ян.

Виникненню та зміцненню Галицько-Волинської держави сприяли:

- вдале географічне розташування (віддаленість від Києва послаблювали вплив центральної влади; природні умови робили ці землі важкодоступними для кочівників);
- необхідність спільної боротьби двох князівств проти агресії з боку Польщі, Угорщини, а згодом проти монгольського нашествия;
- енергійна, далекоглядна об'єднавча політика князів Романа Мстиславовича (91199-1205) та Данила Романовича Галицького (1238-1264);
- існування на території князівства родовищ солі, що сприяло економічному зростанню та торгівлі.

I етап (1199-1205) – утворення та становлення князівства

Об'єднує Галичину і Волинь князь Роман (сміливий воїн, талановитий політик, жорсткий керівник (призупиняє опір і чвари бояр).

Переможні походи проти Литви та Польщі підняли його авторитет на Русі. У 1202 р. Роман приєднав до Галицько-Волинського князівства і Київські землі (оволодіває Києвом). Літописець називає його «самодержцем всея Русі».

На зламі XII- XIII ст. Галицько-Волинське князівство не поступалось Священній Римській імперії. Центром князівства обирає не орієнтований на Візантію Київ, а місто Галич (зараз місто Івано-Франківської області, 6,5 тис. нас., у 1367 було запров. магдебурзьке право). Роман стає помітною фігурою на європейській сцені. Папа Римській пропонує **корону**, в обмін на прийняття католицизму, той відмовляється.

Та не лише мечем здобував славу. В останні роки життя запропонував проект дотримання **«Доброго порядку»** на Русі, тобто припинення чвар і організацію центральної влади у федеративній Давньоруській державі. Пропонував запровадити **майорат (передача князівського престолу старшому сину з метою припинення роздробленості) та вибори київського князя** шістьма найбільшими на Русі князями. Однак інші князі відмовилися приїхати на зустріч обговорити даний проект.

Під час сутичок з вояками Краківського князя Ляшка Білого Роман (1205 р.) загинув

II етап (1205-1238) – тимчасовий розпад (майже 30-річний період боротьби за галицький стіл).

Після смерті князя Романа залишилися малолітні сини – чотирирічний Данило та дворічний Василько. Від їх імені правила дружина Романа – владна, розумна жінка, яку підтримували середнє боярство, княжа дружина. Але проти об'єднання виступала верхівка галицьких бояр. Бояри прогнали малолітніх синів Романа, взяли владу у свої руки. Земля опинилася в безладі, чим скористалися мад'яри і поляки, які захопили Галич та Володимир.

III етап об'єднання та піднесення, боротьба з золотоординцями.

18-річний Данило одружується з донькою Мстислава Удатного Ганною (його, новгородського князя, запрошували вигнати угорців з Галича), звільняє Луцьк і Пересопницю від поляків, відвойовує у галицьких олігархів Галицьке князівство.

Князь Данило був також змушений визнати залежність від Золотої Орди і платити їй данину, хоча залежність його була меншою, ніж інших руських земель.

Географічна віддаленість від Орди створювала меншу залежність:

- сюди майже не навідувались ханські баскаки;
- не проводились тотальні переписи населення для обкладання даниною;

Головний обов'язок князя полягав лише в наданні хану допоміжних озброєних формувань під час його походів на Польщу та Литву.

Князь Данило з метою позбавлення від впливу татар:

- укладає угоду з угорським королем;
 - укладає союз з папою римським (той обіцяє організувати хрестовий похід проти монголо-татар).
- Коронація Данила** відбувається у 1253 р. Папа Оголошує хрестовий похід проти іґа (закликає до походу Польщу, Сербію, Чехію). Але із-за внутрішніх негараздів країни не виступають у хрестовий похід.

- організовує війська, укріплює старі міста і будує нові (заснував Холм і Львів (назване на честь його сина Лева — 1256 р.). Але татари (Бурундая літописець називає «безбожним, лихим, окаянним») змушують знищити укріплення міст (Львова, Кременця, Луцька, Володимира). Збереглися оборонні споруди лише міста Холма. Подібні приниження прискорили смерть Данила у 1264 р.

На зламі XIII- XIVст. відновлюється єдність під владою наступника Лева - **Юрія** (миролюбивий, схильний до компромісів) (1301-1314), якраз у цей період орда переживала свари та міжуособиці і поступово втрачала вплив на раніше завойованими територіями.

Юрій, як і Данило, приймає королівський титул і називає себе « Королем Русі та князем Володимирії».

1303 встановлюється окрема Галицько-Литовська митрополія, яка безпосередньо підпорядковується Вселенському патріархові у Константинополі.

За словами польського середньовічного історика, Юрій I був «Людиною .. шляхетною, щедрою до духовних осіб. Під час його правління Русь користувалась благами миру і величезного добробуту».

4-й етап – поступове політичне ослаблення Галицько-волинського князівства

Галицько-волинські князі, визнаючи формальну залежність від Золотої Орди, фактично вели **самостійну** зовнішню політику. Закріпили політичні стосунки **династичним шлюбом**. Син Юрія I Андрій видає свою доньку за Любарта – сина великого князя литовського Гедиміна. Цей шлюб став передумовою литовського панування на українських землях.

Останнім галицько-волинським князем став племінник Андрія та Лева I – **Юрій II. Болеслав**. Він був **українсько-польського походження** (батько – польський князь Тройдент), був охрещений в католицькій вірі, отримав ім'я Болеслав. Коли ж з'явилася можливість зайняти Галицько-волинський престол, Болеслав перейшов у православну віру і взяв ім'я Юрій. З його кандидатурою погодились і бояри і татари.

Смерть Юрія II стала трагедією для України: він не мав спадкоємців і престол перейшов до його зятя - литовського князя Любарта. Галицько-Волинське князівство опинилося в складі Великого князівства литовського. Боротьбу за українські землі розпочав і польський король Казимір Великий, захопивши у 1349 р. частину Галичини. У цю боротьбу вступила і Угорщина, яка володіла Галичиною з 1370 по 1386 рр.

Таким чином, **після 1340 р. Галицько-Волинська держава припинила своє існування**, а українські землі були поділені між сусідніми державами.

Значення Галицько-Волинського князівства.

- це друга велика держава в українських землях після Київської Русі, спадкоємиця Київської Русі, що продовжила її культурні традиції;

- зберегло від завоювання та асиміляції південну та західну гілки східного слов'янства;

- стало новим центром, після занепаду Києва, політичного та економічного життя;

- своєю орієнтацією на Захід відкрило доступ в українські землі західноєвропейським культурним впливам, сприяло поступовому подоланню односторонньому візантійському впливу.

4. Культура Київської Русі

4.1. Виникнення східнослов'янської писемності. Зародження шкільної освіти.

Писемність у східних слов'ян з'явилася приблизно ще в першій половині IX ст. Так, у «Житії» слов'янського просвітника Кирила зберігся переказ, що він бачив у кримському Херсонесі (Корсуні) книги, написані «руськими письменами». Ці ж «руські письмена»

згадують і арабські письменники X ст. (Важливим свідченням того, що писемність була відома в Київській Русі до хрещення, є знайдена у 1949 о. в одному із смоленських курганів глиняна посуда середина X ст. з давньоруським написом «гороухша» (гірчиця). Також лінгвісти, аналізуючи тексти договорів руських князів з Візантією 911, 944 і 971 р., вважають, що вони були складені двома мовами – грецькою і староруською.

Введення християнства значно прискорило розвиток писемності і літератури на Русі. Ще у 60-70-х роках IX ст. візантійський імператор Михайло III відправив до слов'ян двох братів-священиків з Фесалонік (Солуні) – Костянтина (в чернецтві Кирило) і Мефодія. Незважаючи на переслідування німецького духовенства, зацікавленого в поширенні латинської мови серед слов'ян, брати проповідували християнство в Моравії та інших слов'янських землях старослов'янською мовою. Вони упорядкували слов'янський алфавіт і переклали на церковнослов'янську (староболгарську) мову Євангеліє.

На початок XI ст. На Русі використовувались дві системи письма – **кирилиця**, що базувалась на грецькому алфавіті, і **глаголиця** – розроблена Кирилом фонетична система, яка була менш популярна. Причому ще до IX ст. місцеве населення користувалась абеткою з 27 літер, тоді як класична кирилиця нараховувала 43 літери.

Давньоруська мова мала певні переваги перед католицьким заходом і мусульманським сходом.: вона розвивалась рідною мовою. На Заході бути письменним означало знати латинь, на Сході – арабську. Для багатьох народів Європи латинь була чужою мовою, так само як і арабська для багатьох мусульманських країн.

Оригінальними пам'ятками давньоруського письма є **графіті** (*стародавні написи і малюнки, зроблені гострими предметами на стінах, ремісничих виробах*) XI – XIV ст., що місяться на стінах Софіївського собору, Кирилівської церкви, Видубицького монастиря, Успенського собору Печерського монастиря, церкви спаса на Берестові, та Золотих воріт.

Особливий інтерес становить так звана «Софіївська азбука», виявлена С.О.Висоцьким на стіні Михайлівського вівтаря Софіївського собору в Києві.

Вона складалась із 27 літер: 23 – грецьких і 4 слов'янських: Б, Ж, Ш, Щ. (Можливо, ця азбука відображає перехідний етап, коли до грецького алфавіту стали додавати букви слов'янської мови. Ймовірно подібним алфавітом користувались на Русі ще в часи Діра і Аскольда). Сьогодні дослідники знаходять на внутрішніх стінах Софії чимало написів (графіті), надряпаних мирянами, які в такий спосіб помічали свої місця в церкві або лишали згадку про себе. І хоча такі дії не схвалювались церквою, але саме завдяки цим записам ми можемо дізнатися про імена прихожан і про досить вільне ставлення до релігійних заборон.

Поступово кириличне письмо витіснило стару писемність. Важливими писемними пам'ятками є знайдені у Новгороді, Звенигородці та інших містах, берестяні грамоти – переписка городян про господарські справи.

Освіта Шкільна освіта за князювання Володимира Великого і Ярослава Мудрого стає частиною загальнодержавної і церковної політики. Перша

літописна згадка про заснування школи на Русі відноситься до 988 р. Для дітей знаті, князь Володимир розпорядився збудувати школу на Старокиївській горі, поруч з Десятинною церквою.

Школи відкрилися також у Чернігові, Луцьку, Холмі, Овручі. У них вивчали письмо, читання, арифметику, іноземні мови, риторику, навчали співу, давали деякі відомості про поетику, а також з географії, історії. Ярослав Мудрий організував школи в Новгороді, де навчалося триста дітей. Крім початкової освіти було й «навчання книжне», що передбачало вивчення богослов'я, філософії, риторики, граматики. Навчання велося церковно-слов'янською мовою (Уже після 1018 року Русь стала єдиною державою, де як літературна вживалась церковнослов'янська мова, оскільки богослужіння в завойованій візантійцями Болгарії було примусово переведено на грецьку, а інші слов'янські народи відмовилися від кирилиці від кирилиці або не мали своєї державності (серби).

Спочатку у Києві, а потім і по всій Русі почали засновувати школи й книгописні майстерні (*скрипторії*). Писали спеціальною паличкою – *стилем* (у давньоруських джерелах їх називають *писала*), виготовлені з рогу різних тварин, або металу. Для письма використовували вкриті воском дерев'яні дощечки, найчастіше бересту (кору берези). **Пергамент** (вичинена шкура телят, ягнят чи козенят) був досить дорогим, на ньому писали в основному важливі документи великим уставним письмом пером з очерету, розщепленим на кінці.

Папір на Русі з'явився в кінці XIV ст., значно пізніше ніж на Сході (VI ст.) чи на Заході (XII- XIII ст.). Були поширені підручники, перекладені з грецької мови. Це – «Фізіолог» (популярна зоологія), «Шестиднев» (про створення світу) і ін.

Київську Русь називали «книжною країною». Тут книгу любили і цінували, вважали її «восьмим дивом світу». «Солодкий є медяний сік і цукор, але солодший від обох є книжний розум» - повчає книжник XII ст.

Серед князів було багато освічених, зокрема, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах та інші були «книжні мужі». Так, Ярослав Осмомисл знав 8 мов, а Володимир Мономах – 5.

Великим шанувальником книг був Ярослав Мудрий. У «Повісті минулих літ» читаємо: *«Любив Ярослав книги, читав їх часто і вдень, і вночі. І зібрав скорописців багато і перекладали вони з грецького на слов'янське письмо. Написали вони книг велику силу, ними повчаються віруючі люди і тішаються плодами глибокої мудрості... Ярослав же, як ми вже сказали, любив книги, багато їх написав і поклав їх у церкві святої Софії, яку сам збудував»*.

Далі літописець умістив у своєму творі прекрасний гімн книзі й книжній мудрості: *«Великою бо буває користь від навчання книжного; книги наставляють і навчають нас шляхові каяття, бо мудрість осягаємо і поміркованість у словах книжних. Це - ріки, що напоюють всесвіт, це - джерела мудрості, адже в книгах же невимірна глибина: ними ми втішаємося у журбі... Якщо старанно пошукати у книжках мудрості, то знайдеш велику користь для душі своєї... Бо той, хто часто читає книги, той веде бесіду з Богом і наймудрішими мужами»*.

Літопис 1037 р. згадує про книгозбірню в Софії Київській. Історики вважають, що це була перша відома на Русі вітчизняна бібліотека і книги в ній належали особисто Ярославу Мудрому. За свідченням літопису бібліотека налічувала близько тисячі томів. (Згідно з літописом, Ярослав помер у віці 76 років і похований, як і його внук Володимир Мономах, у Софійському соборі. Його останки збереглися до наших днів і досліджені вченими – антропологами).

4.2. Розвиток літератури, літописання

Із запровадженням християнства **літературною мовою на Русі стала церковно-слов'янська**, що прийшла разом із церковними книгами з Болгарії. Цією ж мовою перекладалася й іноземна література. Християнська церква принесла на Русь не лише перекладну богослужбову візантійську літературу та її різні жанри, а й відповідну систему європейської світської літератури (хроніки, історичні повісті, житія, патерики, повчання, слова).

Від XI-XII ст. дійшло понад 80 духовних і світських книг.

Перекладна література. Після введення християнства стали надходити церковні і світські твори грецькою, болгарською мовами. Одним із перших на старослов'янську був переклад Євангеліє, переписаний зі староболгарського оригіналу та оформлений київським каліграфом дияконом Григорієм у Києві у **1056-1057** рр. на замовлення новгородського посадника Остромира - свояка київського князя Ізяслава. Звідси і назва - **«Остромирове Євангеліє»**.

Ця книга є найдавнішою точно датованою книгою, що збереглася до наших днів. Втім, більшість дослідників вважає, що манускрипт з самого початку призначався не для Остромира, а для Софійського собору в Новгороді, можливо, як дарунок від Софії Київської. Книга написана кириличним уставом на найкращому пергаменті, багато **оздоблена орнаментами та мініатюрами** (оригінальним видом мистецтва у княжу добу було мистецтво книжкової мініатюри). Цьому унікальному рукописному витвору судилося посісти почесне місце у скарбниці найвизначніших творів світової культури.

Якщо церковну літературу давньоруські книжники відтворювали з точністю, то світські твори часто переробляли, внаслідок чого виходив, мабуть, чи не оригінальний твір (Легендарні історії Вавилону, Єгипту, Греції, Риму, Візантії).

Першим самостійним жанром давньоруської літератури стало **історична література**, зокрема такий самобутній жанр давньоруської літератури, як **літописання** (літопис - хронологічно послідовний запис історичних подій, зроблений їх сучасником), яке розпочалося на Русі в XI ст.

Літописи - це не лише історичні, з їх видатні літературні твори, сказання, билини, народні перекази, посольські нотатки, легенди. До нашого часу збереглося близько **1500** літописних списків. Літописання як жанр, а не звичайні історичні записи, не було відоме ні візантійській, ні болгарській, ні будь-якій іншій європейській літературі.

Початком давньоруського літописання стало укладання при київській митрополії *«Сказання про поширення християнства на Русі»*. Значним центром культури, літописання став у XI - першій пол. XIII ст. Києво-Печерський

монастир. У 1093-1096 рр. *виник Києво-Печерський літописний звід*, складений за розпорядженням ігумена Іоанна. У ньому знайшли своє відображення зростання міжкнязівських уособиць та боротьба Русі з половцями.

У монастирі творив письменник, видатний літописець - інок Нестор (липень 1056 р. - ?), який став ченцем у 70-х роках XI ст. У 1110 р. він взявся за написання нового літописного зводу, названого ним вершини свого творіння, найвидатнішого вітчизняного літопису серед збережених часом, написаного в 1113 р. До літопису увійшли всі попередні зводи та різні доповнення, зроблені як самим Нестором, так і його попередниками.

«Повість минулих літ» дійшла до нас у складі більш пізніших літописних зводів (XIV-XV ст.). Твір є головним і в багатьох випадках єдиним джерелом з історії східного слов'янства і Київської Русі з перших століть н.е. і до 1110 р. Дослідники одноголосно вважають «Повість» видатною історико-літературною пам'яткою. Вона увібрала в себе не лише весь досвід історичної писемності попереднього часу, а й досягнення європейської думки, традиції візантійської культури.

Висока освіченість автора, його широка ерудиція, копітка праця з першоджерелами - великокнязівськими архівами, усними переказами феодальних родин, народними переказами і легендами дали змогу створити широке історичне полотно. Для літопису характерна глибина думки, філософських узагальнень, стрункість побудови історичної концепції. Заголовок Несторового літопису такий: «Це повість минулих літ, або звідки почалася Руська земля, хто в Києві перший став князувати і звідки Руська земля стала бути». В літописі мова йде про започаткування християнства на Наддніпрянщині апостолом Андрієм Первозванним. До літопису увійшли перекази про заснування Києм, Щеком, Хоривом та їх сестрою Либіддю Києва, про воєнні походи на Царград, про смерть віщого Олега - від коня свого, помсту княгині Ольги древлянам за вбивство Ігоря, про подорож її до Царграда. Крім того літопис Нестора знайомить з важливими подіями церковної історії. У творі послідовно проводиться ідея збереження та захисту Руської землі, засуджуються міжкнязівські чвари.

«Повість минулих літ» сприймається не тільки як твір історичний, а й як твір високохудожній. «Повість» переткана зворотами з живої народної мови, афоризмами, приказками: «коли вовк повадився до овець, то виносить усю отару», «смерть спільна всім», «мертві сорому не мають», «поки камінь почне плавати, а хміль тонути».

Деякі вчені, зокрема, такий відомий фахівець з давньої історії України, як М.Котляр, висловлюють певні сумніви щодо того, чи був Нестор літописцем і автором «Повісті минулих літ». У «Повісті» замовчувався факт Аскольдового хрещення.

Дійшла до нас й інша книга - **Ізборник Святослава**, укладений в 1073 та 1076 рр. для князя Святослава Ярославича, звідси і його назва. Це фактично перша давньоруська енциклопедія. Він складається з «Відповідей Анастасія Синаїта» - зведення виписок із біблійних книг і творів візантійських богословів Василя

Великого, Іоанна Златоуста та ін. До нього входить також перелік книжок, що не рекомендуються для читання благовірним християнам. Всього в Ізборнику міститься 380 творів, що належать 25 авторам. Рукопис щедро прикрашений мініатюрами.

Першим митрополитом з руських, введених у сан без згоди візантійського патріарха (що проголосило про незалежність Київської церкви від Константинопольської) став книжник, філософ, письменник-публіцист Іларіон (? - близько 1088 р.), який відзначався вченістю та благочестям. Як сказано у «Повісті минулих літ», Іларіон був «муж добрий... і книжник, і пісник». Іларіон є автором **першого давньоруського релігійно-філософського твору «Слово про закон і благодать» (близько 1037 р.)**, тобто похвала «великому каганові нашої землі Володимирові» за запровадження християнства на Русі, возвеличення рідної землі та церкви.

Термін «Закон» для стародавніх письменників означав Старий Завіт - першу частину Біблії (іудаїзм), а під «Благодаттю» розуміли Новий Завіт - другу частину Біблії (християнство). Перу Іларіона належать й інші праці: «Молитва до Бога від усієї землі нашої», «Сповідання віри». Всі вони сповнені глибокого світоглядного змісту, свідчать про велику ерудицію Іларіона, його добру обізнаність з пам'ятками не лише візантійської, болгарської та чеської, а й усієї західноєвропейської культури.

У **«Слові про закон і благодать» Іларіон** славить християнство, звертає увагу на вільний та самостійний вибір цієї релігії князем Володимиром. В особі останнього митрополит створює образ ідеального князя - «правдивого, славного та мужнього», ставить його врівень з апостолами, Іларіон першим на Русі обґрунтовує ідею князівської влади, яка дана від Бога.

Оцінюючи язичницьке минуле русів, Іларіон висловлювався про нього як про «ідольський морок» і водночас як про визначну сходинку до наступного («спершу тінь - потім істина») - до християнської благодаті, але уже на цій сходинці земля Ігоря, Святослава й Володимира була не безвісна, а «знана й чувана в усіх чотирьох кінцях світу». Позиція Іларіона спрямовувалась проти «візантизації» Київської церкви.

Видатною пам'яткою юридичної літератури є **«Руська правда» - збірник законів**, складений у XI-XIII ст. на основі звичаєвого права східних слов'ян. Термін «правда» тут означає «закон». Це - перший відомий нам давньоруський юридичний кодекс, основне джерело пізнання суспільного ладу, держави і права Київської Русі. Він вражає розвинутою для свого часу правовою культурою. За характеристикою академіка Б.Грекова, «Руська правда» «є перлиною в історії руської культури». Оригінал «Руської правди» не зберігся. До наших днів дійшли численні її списки, складені у XI-XIII ст. (Родова община називалась «мир» або «вервь» (вірвовкою відмірювали наділи землі общинникам; за спостереженнями середньовічних західних письменників, крадіжки у слов'ян зустрічалися наскільки рідко, що вони не замикали своїх скринь з добом).

«Руська правда» в цілому репрезентує право українське. Вона відрізняється лагідністю покарань, не передбачала смертної кари за злочини. В цьому плані

право Київської Русі було прогресивнішим порівняно з тогочасним західноєвропейським правом. Вбивство каралося гривнею, частина якої йшла князеві, а частина замість помсти - родині вбитого. Не знала «Руська правда» і тілесних покарань, за винятком кари для холопів за побиття вільної людини. Ця збірка законів князя Ярослава Мудрого та його наступників лягла в основу Литовського статуту і законодавства гетьманської доби.

У 1117 р. відбулось укладання знаменитого **«Повчання дітям»**, автором якого був внук Ярослава Мудрого Володимир Всеволодович **Мономах** (1053-1125) – великий князь київський в 1113-1125 рр. (був видатним мислителем і письменником, знав грецьку та англійську мови). В «Повчанні дітям» даються настанови, як мудро правити і судити. Автор від імені князя Ярослава Мудрого звертається до своїх, синів, закликає їх жити у мирі, злагоді та любові. «Якщо будете жити у ненависті та в роздорах, - говориться у посланні, - то самі загинете та загубите землю батьків і дідів своїх, придбану їх власною працею». Володимир Мономах наказує допомагати бідним, брати в опіку вдовиць і сиріт. Забороняє карати смертю: «Ні невинного, ні винного не вбивайте й не кажіть убивати». Він повчає юних, щоб вони мали «душі чисті, непорочні, тіла худі, лагідну бесіду і в міру слово господнє», зобов'язує їх «долу очі мати, а душу вгору», рекомендує дотримуватись трьох справ - покаяння, сліз і милостині. «Тож, Бога ради, - радить князь, - не лінуйтеся, я благаю вас, не забувайте трьох діл тих, бо не є важкі вони».

Популярним жанром була житійна література, **житія святих** – біографії духовних і світських осіб, канонізованих церквою (але якщо в римській і візантійській літературі прославляли подвиги великомучеників з числа подвижників і ченців, то на Русі писали житія князів. Першими були прославлені убієнні у 1015 р. сини Володимира Святославовича – Борис і Гліб (загинули за наказом їх брата Святополка). Також були складені «Житія» княгині Ольги, Володимира Святого.

Патерики – збірники житій, складені не за календарним, а за так званим, географічним принципом (збірник розповідей про ченців Києво-печерської лаври – «Києво-Печерський патерик».

Дещо пізніше на Русі стали складатися і житія ченців-подвижників. («Житіє Феодосія Печерського, автор – Нестор-літописець»).

Автором багатьох церковно-полемічних і дидактичних творів був церковний діяч, оратор і письменник **Климент Смолятич** (? - після 1164 р.). В 1147 р. у Софійському соборі князем Ізяславом Мстиславичем він був висвячений без дозволу константинопольського патріарха київським митрополитом. Смолятич став другим після Іларіона митрополитом-русином (1147-1154). Він продовжувач лінії Іларіона, був його наступником у боротьбі за незалежність Київської церкви від Візантії. Як зазначав академік Сергій Єфремов, Климент Смолятич був шанований серед сучасників «своєю освіченістю та розумом». Київський літопис XII ст. оспівував його як «книжника і філософа», якому не було рівних на Русі.

Справжнім шедевром, найвидатнішою пам'яткою оригінальної давньоруської художньої літератури є **«Слово о полку Ігоревім»**, створене невідомим автором

близько 1187 р. Знайшов цей твір в кінці XVIII ст. граф Мусін-Пушкін у Спасо-Ярославському монастирі в Росії й у 1800 р. видав.

Світський характер мали збірники «золотих думок», запозичених з різних джерел, - так звані «Бджоли» та «Прологи» - короткі зведення життєвих правил.

Окрім Києва та Новгороду найбільшими літописними центрами були Галич, Володимир-Волинський, Чернігів, Переяслав Руський (тепер Переяслав-Хмельницький).

4.3. Загальна характеристика мистецтва Київської Русі (архітектура, музика, живопис та ін.).

Архітектура Початок кам'яного культового будівництва пов'язується з побудовою князем Володимиром у Києві в 989-996 рр. **церкви Богородиці**, або як її називали в народі - **Десятинної**.

Назва зумовлена тим, що на її утримання виділялася десята частина великокнязівських прибутків. До нашого часу Десятинна церква не збереглася, вціліли частково лише її фундаменти, 6 грудня 1240 р. її зруйнували монголо-татари. Цікавою є історія побудови десятинної церкви. Майстрів для будівництва було запрошено з Візантії, бо досвіду роботи з каменем місцеві зодчі не мали. Запрошені іноземці не знали специфіки місцевих ґрунтів і не зробили міцного фундаменту. ґрунт не витримав тиску велетенської кам'яної споруди і перетворився на купу будівельного брухту. Подальші реставраційні роботи не врятували цього храму. Пізніше, у місцевій архітектурі почали використовувати широкі фундаменти, що викладалися з грубого каміння, залитого цементом (так звана рустика). При зведенні будов у X-XII ст. застосовувалася стародавня цегла - плінфа та камінь.

Сакральні риси самобутнього древньоруського мистецтва яскраво проявилися у **Софійському соборі** у Києві, який збудував другий син Володимира – Ярослав.

Згідно з «Повістю минулих літ», він зведений в центрі верхнього міста в 1037 р. на честь перемоги над одним з найзапекліших ворогів Русі - печенігами. (1037 р., на честь перемоги над печенігами). Софія Київська або Софійський собор - це головний (митрополичий) храм Давньоруської держави. Інтер'єр храму оздоблений багатокольоровими **мозаїками**, що зображують хреста – Вседержителя, Богоматір – **Оранту** та апостолів.

Впродовж кількох століть собор був осередком політичного і культурного життя країни. В ньому відбувалися собори руських єпископів, в ньому ставили на велике княжіння та приймали іноземних послів, правили молебні на честь перемог руських дружин і присягалися на вірність. Собор являє собою розкішну 13-банну споруду, що символізує Христа та його 12 апостолів. При храмі у давнину був чоловічий монастир, який заснував київський митрополит Петро Могила.

За розмірами (довжина - 37 м, ширина - 35 м, висота - 29 м) собор перевищував візантійські храми, його мозаїка мала 177 відтінків. До нашого часу собор порівняно добре зберігся, але у зміненому зовнішньому вигляді. В XVII та XVIII ст. його оновили митрополит Петро Могила і гетьман Іван Мазепа. Останній

збудував дзвіницю собору. Рішенням ЮНЕСКО Софія Київська в 1990 р. зарахована до світової культурної спадщини.

Будівнича діяльність Ярослава Мудрого привела до значного збільшення території Києва. Її обнесли величезним земляним валом довжиною 3,5 км, висотою 14 м, товщиною в основі близько 30 м. На ньому знаходилися міцні дубові стіни. З південного боку вал прорізав головний парадний в'їзд до Києва - урочисті **Золоті ворота**. Ця велична кам'яна будова (вперше згадується в літописі у 1037 р.), поєднувала в собі функції оборонної споруди та парадної міської брами. Ворота - прямокутна у плані башта, до якої з обох боків прилягали земляні вали. Висота проїзду сягала 12 м, ширина - 6,4 м. Над проїздом височіла церква Благовіщення, близька за архітектурними особливостями до Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерського монастиря. Церква мала позолочений купол. Вірогідно, звідси й назва - Золоті ворота.

Підсумовуючи будівничу діяльність Ярослава, Нестор-літописець у 1037 р. записав: «Заклав Ярослав місто велике, у якому тепер Золоті ворота, заклав і церкву святої Софії митрополичу, і далі церкву спитої Богородиці Благовіщення на Золотих воротах, потім монастирі святого Георгія та святої Ірини».

Із поширенням християнства в Київській Русі разом з церквами почали виникати й **монастирі** - чоловічі та жіночі. У XI ст. на Русі було вже близько 50 монастирів, 17 - тільки в одному Києві. Серед них перше місце належить **Києво-Печерському** монастирю, заснованому в **1051** р. Назву «Печерський» монастир дістав від печер, де мешкали його перші поселенці. Засновниками монастиря вважаються ченці Антоній та Феодосій. Монастир зіграв велику роль у розвитку давньоруської культури, став свого роду освітнім центром і центром літописання, дав багато церковних діячів.

Визначною архітектурною спорудою був Успенський собор Києво-Печерського монастиря, споруджений в 1073-1089 рр. на замовлення Святослава Ярославича. Це - головна споруда монастиря (Лаври). Знищений 3 листопада 1941 р. під час німецької окупації Києва. В середині собор прикрашали мозаїка, фрески, різьблені, шиферні плити. За даними «Києво-Печерського патерика», у виконанні мозаїк собору з 1084 р. брав участь патріарх українського малярства, відомий давньоруський художник Аліпій (Алімпій - близько 1050-17.08.1114 рр.) - монах Києво-Печерського монастиря, давньоруський живописець, ювелір, лікар, чернець. Найвизначніші роботи – сім ікон, написані для домової церкви невідомої особи. Вважались всі чудодійними, бо не згоріли при пожежі. Крім того, існує припущення, що він є автором фресок та мозаїк Михайлівського Золотоверхого собору в Києві (зруйнованого у 1934р.) Похований у ближній печерах р.). В Успенському соборі були високохудожні скульптурні мармурові надмогильні пам'ятники К.Острозькому і фельдмаршалу Г.О.Румянцеву. В храмі також знаходились поховання церковних та культурних діячів України: І.Гізеля, З.Копистенського, П.Могили.

В 1108 р. в Києво-Печерському монастирі була побудована Троїцька надбрамна церква. З часів Київської Русі зберігся ще один архітектурний пам'ятник - **церква Спаса на Бересті**. В ній похований засновник Москви -

князь Юрій Долгорукий (отримав прізвисько за постійне посягання на чужі землі).

У XII ст. (1190 р.), була побудована на Житомирщині церква Василя (в Овручі). Знищена монголо-татарами. На її руїнах архітектор В.О.І. Дусев (1873-1949) у 1904-1911 рр. збудував нову церкву, яка відтворює її первісні форми з княжих часів.

Вікон у стінах давньоруських храмів було небагато. Напівтемне приміщення освітлювалось промінням з-під центрального купола та свічками.

Першою світською спорудою з каменю у Києві є палац князя Володимира, зведений у кінці X- на початку XI ст. (реконструкцію палацу здійснено Ю.С.Асєєвим).

Скульптура. Пластичне мистецтво та різблярство. Цікавою пам'яткою давньоруської пластики на плиті з місцевого пісковика є барельєф, на якому зображена Богоматір-Одигітрія з дитям, який знайдений у руїнах Десятинної церкви. Історичну і культурну цінність становить саркофаг Ярослава Мудрого (X –XI ст.), що зберігається у київському Софійському соборі. Виготовлений з білого мармору, вкритий рослинним орнаментом з християнською символікою.

Живопис. Мозаїка і фрески

Перші мозаїчні зображення та настінні фрескові розписи були виконані у Десятинній церкві (не збереглася). Храмові настінні розписи Софії Київської стали «біблією для неписьменних». На мозаїках зображені основні персонажі християнського віровчення (Христа-Вседержителя, Матері-Оранти, причащення апостолів). На фрескових панно три цикли зображень : Євангельські, біблійні та житійні. Давньоруські фрескові розписи збереглися до наших днів у сакральних спорудах Києва, Чернігова, Смоленська.

В оздобленні давньоруських храмів, крім монументального живопису, який виступав в найтіснішому зв'язку з архітектурою, важливе місце займали **ікони**. Це був один з найпоширеніших видів образотворчого мистецтва на Русі (до нашого часу дійшла тільки невелика кількість ікон). Ікони, як специфічний вид релігійного малярства, виникли дуже давно, і наперші уцілілі твори належать до VI ст. Культ ікони був офіційно прийнятий на сьомому Вселенському соборі 787року у місті Нікеї. У храмах ікони розташовувались над передвітарною огорожею, що пізніше перетворилася в іконостас. Перші ікони були привезені на Русь з Візантії і Болгарії, а в кінці XI з'явилися власні.

Одна з найбільших на Русі іконописних майстерень XI-XII ст. знаходилася у Києво-Печерському монастирі. Тут творили перші вітчизняні живописці - ченці - уже згадуваний **Аліпій і Григорій**, які навчалися іконописному мистецтву у візантійських майстрів. Особливо славилися роботи ікономаляра Аліпія, про якого у «Києво-Печерському патерику» сказано: «Ікони писать був він великий майстер». В кінці XI ст. склалася київська іконописна школа.

Ікони писались на дошках, які спочатку покривали особливим ґрунтом, потім наносили малюнок, по якому писали фарбами, розтертими на яєчному жовтку. Тематика композиції, колірна гама на іконах підкорялась суворим

правилам – канону. У канонічних зображеннях немає реалізму, ають певну символіку.

Серед ікон, що дійшли до наших часів – ікона «Богородиці- Елеуси», привезеної в к. XI ст. з Візантії до Вишгорода (поблизу Києва, назвали «володимирська Богоматір»)(Зберігається зараз у Третьяковській галереї, м. Москва).

Музика Значного поширення на Русі набула музика. Вже тоді існували професіональні виконавці. Серед них були співці билин та переказів, які співали героїчно-епічні пісні. Найбільш яскравий представник цих виконавців - Боян - співець й музикант XI ст., який жив при дворі Святослава Ярославича. Його згадує автор «Слова о полку Ігоревім». Боян співав, акомпонує собі на музичному інструменті, - **гуслях**. Музична майстерність Бояна була така висока, що слухачам здавалося, ніби струни на гуслях самі собою звучали під його пальцями.

Серед професіональних музик і акторів важливе місце займали скоморохи-вигибишки, згадки про яких зустрічаються в літературних пам'ятках з XI ст. Вони мандрували по містах і селах. Скоморохи майстерно володіли різноманітними музично-виконавськими жанрами - були танцюристами, фокусниками, акторами, водили ведмедів, грали на гуслях, трубах, флейтах, гудках, рожку, сопілці та бубнах. Скоморохів зображено на широко відомій фресці в Софійському соборі. Фреска зафіксувала оркестр, що складається з семи музикантів (вважається, що скоморошество було завезено з Візантії). Розвиваючи традиції народної карнавальної і сміхової культури, що не цуралася подекуди і брутальних тем, скоморохи приносили разом з тим і політичні новини, сповіщали про життя в інших князівствах і ін.

Церковна музика Київської Русі. Візантія передала Київській Русі **церковну музику і спів**. Співали за візантійськими зразками; відмінністю було лише те, що вірші, уживані у грецькій літургії, тут було перекладено прозою, що ускладнювало ритмічні моменти співу. Вже тоді, треба гадати в мелодику церковного співу почали вливатися й місцеві мотиви, що ляжуть в основу сьогоденного **київського розспіву**.

Унікальною формою стала **дзвонова музика**, запозичена паралельно з візантійцями, із західного церковного ужитку. Дзвони прийшли на зміну давньому **билу - сухій дерев'яній дошці, у яку били, скликаючи до молитви**

Дзвоном також попереджали про напад ворога, пожежу, відзначали військові перемоги, викликаючи в людей почуття радості або уболівання, надії, тривоги, тощо.

На Русі існувала багата **усна народна творчість - фольклор: пісні, приказки, казки, байки, загадки, заклинання**. Вершиною усної народної творчості став героїчний **билинний** епос (X ст.). *Билини – це усні поетичні твори* про минуле. В їх основі лежали реальні історичні події. В усній традиції билини дожили до XX ст.

Улюбленими героями билин часів Володимира Святославича були воїни-богатирі Ілля Муромець (похований у верхніх печерах Київської лаври), Добриня

Микитич, Альоша Попович. Найбільш популярний серед них Ілля Муромець - селянський син, узагальнений образ руського воїна, захисника держави від загарбників, переможця Солов'я-розбійника й Ідолища Поганого, героя-борця за справедливість, символ народного патріотизму. Цим героям присвятив свій, найвідоміший твір «Богатирі» видатний російський художник другої половини XIX - початку XX ст. Віктор Михайлович Васнецов (писав картину двадцять п'ять років).

У билинах згадується також велетень богатир Святогор. Він мав надприродну силу, яку перед смертю передав Іллі Муромцю. У переносному вживанні ім'я Святогор означає дуже сильну людину. Оспівано й іншого богатиря Кирила Кожум'яку, який за часів князя Володимира Великого врятував Київ від ворожого нашествия, перемігши в борцівському поєдинку печенізького силача-велетня. Після поразки свого борця печеніги, впевнені, що їхні боги відвернулися від них і на перемогу сподіватися марно, без бою відступили від обложеного Києва.

Популярний герой народного епосу, селянин-орач Микула Селянинович. В його образі оспівувалася велич селянської праці. Він з любов'ю й натхненням працює на землі, сіє й збирає хліб.

Декоративно-прикладне мистецтво У Київській Русі розвивалося прикладне **мистецтво**. Особливо вражають високою естетикою і технікою виконання ювелірні вироби з коштовних металів, різні прикраси: весільні сережки, каблучки, персні, хрести, браслети, коралові намиста, чаші, кубки. Давньоруські ювеліри досконало володіли різними способами обробки дорогоцінних металів: *сканню, зерню, черню, інкрустацією, чеканкою, художнім литвом*.

Вироби з металу, каменю, кістки, глини мали здебільшого рослинний орнамент, на відміну від геометричного візантійського. Застосовувалися чорніння срібла, лиття з дорогоцінних металів, інкрустація, техніка скані (узори з тонких металевих ниток), зерні (прикраси з напаяних дрібних металевих кульок). Вершиною ювелірного мистецтва була техніка перегородчастої емалі. Прийшла вона з Візантії, але руські майстри перевершили вчителів. Схематично процес виготовлення був наступним: на золоту пластину наплавляли тонкі золоті перегородки. Отримані порожнини заповнювали емалевим порошком і розплавляли його. У древніх скарбах знайдені прикраси з зображенням квітового орнаменту. Витвори давньоруських майстрів славились далеко за межами Київської Русі - в Скандинавії, Болгарії, Візантії.

Набули поширення й інші види ремісничої діяльності. Всього на Київській Русі існувало понад 40 ремісничих спеціальностей. Серед них важливе місце займала ковальська справа. Вироблялось понад 150 видів виробів із заліза, сталі. На Русі були зроблені науково-технічні відкриття, в тому числі створення циліндричного замка, який з успіхом продавався в Європі.

Шитво Про гаптування місцевого походження свідчить факт заснування при Андріївському монастирі у Києві онукою Ярослава Мудрого Ганною – Янкою школи, де навчали вишивки золотом і сріблом. Рештки вишивок було знайдено у Софіївському соборі у Києві, у містах – Старому Галичі і ін.

Давньоруському гаптуванню характерна глибока образно-символічна змістовність. Вишивка в одязі давньоруських людей, окрім декоративної, несла заклинальну, символічну функцію. Вишитий узор набував магічної сили. Він розміщувався навколо шиї, на передпліччі рукавів. В орнаментах давньоруського гаптування зустрічаються геометричні мотиви, зображення левів, птахів, різноманітні рослинні узорі. Особливо поширена квітка крин – символ життя, а також стилізовані зображення дерев з гнучкими стеблами. Шитво досягає високого художнього рівня і поширюється навіть за межами Київської Русі.

Отже, культурний розвиток Київської Русі створив родючий ґрунт, на якому пізніше постали різноманітні у своїх проявах і самобутні за характером культури українського, білоруського та російського народів.